

Upadłość konsumencka jako prawno-ekonomiczny instrument przeciwdziałaniu wykluczeniu finansowemu gospodarstw domowych w Polsce

1. Geneza i uzasadnienie wyboru pracy

W literaturze przedmiotu związanej z tzw. nurtem ekonomii instytucjonalnej (np. J. Stiglitz, A. Sen, H. De Soto) wskazuje się, że zrównoważony rozwój gospodarczy pozwala m.in. na przezwyciężenie nierówności społecznych, ograniczenie wykluczeń z życia społecznego i ekonomicznego oraz redukcję ubóstwa. Zgodnie z powyższymi poglądami, spójny rozwój społeczno-gospodarczy wpływa na poprawę standardu życia gospodarstw domowych, zdolnych do zaspakajania swoich potrzeb, a tym samym ogranicza zjawisko ich niewypłacalności. Należy w tym miejscu zauważyć, iż w Polsce zrównoważony rozwój gospodarczy jest jedną z fundamentalnych zasad porządku prawnego i filarem prowadzonej polityki społeczno-ekonomicznej.

Dzięki polityce nakierowanej na budowę systemu ekonomicznego, opartego o koncepcję zrównoważonego rozwoju, następuje redukcja wielu ujemnych zjawisk społecznych i gospodarczych. Jednak współcześnie pojawiają się nowe problemy, wśród których na szczególną uwagę zasługuje m.in. kwestia nadmiernego zadłużenia i utraty płynności finansowej przez gospodarstwa domowe. W świetle danych płynących z krajowych biur informacji gospodarczej (np. „Info-Monitor” S.A.) nadmierne zadłużenie konsumenckie narastało, zarówno w okresie ożywienia, jak i spowolnienia gospodarczego. O ile dzięki zrównoważonemu rozwojowi gospodarczemu skala ubóstwa w dłuższej perspektywie czasu ma tendencję malejącą (według danych GUS w Polsce stopa ubóstwa maleje od roku 2002), o tyle liczba niewypłacalnych gospodarstw domowych stale wzrasta, a dotychczas stosowane instrumenty nie są w stanie ograniczyć skali tego problemu, co może finalnie prowadzić do ich ekskluzji z obszaru usług finansowych.

Wykluczenie gospodarstwa domowego z różnych obszarów aktywności społeczno-ekonomicznej jest cechą współczesnych gospodarek. Z jednej strony jest ono szansą dla przedsiębiorców poszukujących nisz rynkowych na coraz bardziej konkurencyjnym

rynku, z drugiej zaś, powoduje szereg ujemnych konsekwencji, mogąc prowadzić wykluczone gospodarstwa do pauperyzacji i finalnie ubóstwa. Zjawisko to stanowi także doniosłe wyzwanie dla instytucji publicznych, których działalność jest powiązana z ograniczaniem ubóstwa oraz rozmaitych wykluczeń gospodarstw domowych.

Jedną z przyczyn wykluczenia finansowego konsumentów jest ich nadmierne zadłużenie, z reguły powodujące niewypłacalność i przyczyniające się do doświadczania rozmaitych trudności w różnych sferach gospodarki domowej, w tym także w dostępie i możliwości wykorzystywania usług finansowych. Z powodu znacznej i ciągle rosnącej liczby nadmiernie zadłużonych, konieczna jest dokładna i wszechstronna analiza tych zjawisk, badająca ich różnorodne aspekty – przede wszystkim instrumenty prawne i ekonomiczne, pomagające gospodarstwom domowym uwolnić się od balastu nadmiernego zadłużenia.

Z uwagi na złożoność badanych zjawisk, w prowadzonych w dysertacji badaniach teoretycznych i empirycznych przyjęto spektrum badawcze, analizujące wykluczenie finansowe jako zjawisko powiązane z nadmiernym zadłużeniem oraz wykluczeniem społecznym. Ponadto, rozważania objęły także państwa o odmiennych typach gospodarek i różnych modelach postępowania upadłościowego. To zestawienie, zdaniem autora, pozwoliło na rozszerzenie pola eksploracji o cenne doświadczenia innych państw, z uwzględnieniem ich specyfiki i licznych różnic prawno-ekonomicznych pomiędzy nimi a Polską.

Institucja upadłości konsumenckiej została wprowadzona do polskiego porządku prawnego ustawą z dnia 31 marca 2009 r. o zmianie ustawy Prawo upadłościowe i naprawcze z dnia 5 grudnia 2008 r. (Dz.U. nr 234 poz. 157 z późn. zm.). Powyższe przepisy prawne w pierwotnym brzmieniu zostały poddane obszernej nowelizacji, ustawą z dnia 29 sierpnia 2014 r. o zmianie ustawy - Prawo upadłościowe i naprawcze, ustawy o Krajowym Rejestrze Sądowym oraz ustawy o kosztach sądowych w sprawach cywilnych (Dz.U. poz. 1306 z roku 2014). Ustawa w zmienionej wersji zaczęła obowiązywać od 31 grudnia 2014 r., a znowelizowane przepisy ułatwiły dostęp do procedury oddłużeniowej dla osób niewypłacalnych. Pomimo, iż upadłość konsumencka funkcjonuje w krajowym porządku prawnym niemal dziesięć lat, trwają kolejne prace legislacyjne nad poprawą obecnie obowiązujących rozwiązań prawnych, gdyż wciąż relatywnie niewielka liczba osób ogłasza upadłość w stosunku do liczby nadmiernie zadłużonych konsumentów.

W Polsce, czyli tzw. gospodarce post-socjalistycznej, wiele gospodarstw domowych

zbyt szybko podnosi swoją stopę życiową, dążąc do jej wyrównania ze stopą właściwą dla mieszkańców państw zamożniejszych. Konsumenci ci finansują swój niezbyt wysoki poziom życia m.in. za pomocą różnego rodzaju kredytów i pożyczek w zakresie często przekraczającym możliwości ich obsługi, co może prowadzić do nadmiernego ich zadłużenia, niewypłacalności, a nawet wykluczenia finansowego.

Upadłość konsumencka jest wciąż na tyle nową instytucją, iż ciągle jeszcze brakuje jeszcze wielu, ważnych badań związanych z jej funkcjonowaniem w krajowym systemie ekonomicznym i prawnym oraz jej relacji z zjawiskami nadmiernego zadłużenia i wykluczenia finansowego. Należy też mieć na uwadze, że przeprowadzone w tej pracy analizy dotyczą nie tylko nowego pola eksportacji naukowej, ale także odnoszą się do istotnego i aktualnego problemu społeczno-ekonomicznego.

2. Cel rozprawy i hipotezy badawcze

Celem niniejszej pracy jest wieloaspektowa ocena instytucji upadłości konsumenckiej jako narzędzia, służącego ograniczeniu wykluczenia finansowego i udzielenie odpowiedzi na pytania: *czy i w jakim stopniu obecne rozwiązania prawne sprzyjają procesowi inkluzji finansowej nadmiernie zadłużonych gospodarstw domowych ?*

Hipoteza główna rozprawy przyjmuje brzmienie, iż *krajowe rozwiązania prawne w zakresie upadłości konsumenckiej nie są skutecznym narzędziem ograniczania wykluczenia finansowego w Polsce.*

Weryfikacji hipotezy głównej sprzyjać ma ocena prawdziwości hipotez szczegółowych w brzmieniu:

- *liczba niewypłacalnych gospodarstw domowych w Polsce wzrasta, niezależnie od sytuacji makroekonomicznej,*
- *nadmierna konsumpcja dotyczy każdego typu gospodarstwa domowego, również gospodarstw ubogich, wykluczonych społecznie i finansowo,*
- *model inkluzywnego systemu finansowego i jego narzędzia, w tym upadłość konsumencka, są funkcją uwarunkowań prawno-ekonomicznych, właściwych dla miejsca ich stosowania.*

3. Zakres czasowy i przedmiotowy prowadzonych badań

Treść rozprawy oparto na badaniach własnych, tj. studiach przypadków, analizach danych statystycznych oraz na studium literatury przedmiotu.

Badania ilościowe obejmują dane statystyczne dotyczące m.in. zjawiska wykluczenia finansowego konsumentów, ich nadmiernego zadłużenia oraz przebiegu postępowania upadłościowego, w tym liczby ogłaszanych upadłości, ze szczególnych uwzględnieniem danych dotyczących Polski.

Dane statystyczne pozyskano zarówno z instytucji zagranicznych (m.in. Banku Światowego), jak i krajowych, m.in. Narodowego Banku Polskiego, Komisji Nadzoru Finansowego, Głównego Urzędu Statystycznego, biur informacji gospodarczej, a także Ministerstwa Sprawiedliwości na temat przebiegu postępowania upadłościowego, w tym przede wszystkim liczby ogłaszanych upadłości..

Analizy statystyczne obejmują lata 2009-2017, czyli okres od wprowadzenia do krajowego porządku prawnego instytucji upadłości konsumenckiej po datę zakończenia badań własnych ankietowych (przeprowadzonych w latach 2015-2017).

4. Charakterystyka poszczególnych części rozprawy

Rozprawa doktorska składa się z pięciu rozdziałów, a jej struktura została podporządkowana realizacji przyjętego w niej celu oraz weryfikacji hipotez badawczych. Pierwsze cztery rozdziały zawierają głównie rozważania teoretyczne, uzupełnione wynikami analizy danych statystycznych, zaś w ostatnim, kluczowym rozdziale znajdują się wyniki badań własne o charakterze pierwotnym, tj. studia przypadków.

Rozdział pierwszy pt. „*Gospodarstwo domowe jako podmiot gospodarujący*”, poddaje owo gospodarstwo wszechstronnej i krytycznej analizie, przy zastosowaniu różnorodnych teorii, obecnych w literaturze przedmiotu, z uwzględnieniem współcześnie zachodzących zmian społeczno-ekonomicznych. Przedmiotem prowadzonych w nim rozważań jest jego funkcjonowanie na rynku: pracy, dóbr konsumpcyjnych oraz usług finansowych.

Rozdział drugi pt. „*Wykluczenie finansowe: ujęcie teoretyczno-statystyczne*”, zawiera rozważania na temat kształtowania się tego zjawiska, w zależności od jego uwarunkowań społecznych, ekonomicznych, geograficznych czy kulturowych. W

niniejszym rozdziale, oprócz zdefiniowania i sklasyfikowania wykluczenia finansowego, opisano relacje pomiędzy wykluczeniem finansowym, społecznym a ubóstwem. Ujęcie teoretyczne wykluczenia finansowego jest poparte analizą statystyczną, obrazującą kształtowanie się tego zjawiska zarówno w skali globalnej, jak i krajowej.

Rozdział trzeci pt. „*Inkluzywny system finansowy*” analizuje koncepcję budowy systemu finansowego, opartego o ideę zrównoważonego rozwoju gospodarczego oraz odpowiedzialnych finansów, której celem jest m.in. redukcja ubóstwa, jak i ograniczenie wykluczeń z różnych sfer życia społeczno-ekonomicznego. W rozdziale tym przedstawiono także instrumenty walki z wykluczeniem finansowym w Polsce i innych krajach o różnicowanych typach gospodarek.

Rozdział czwarty pt. „*Upadłość konsumencka-zagadnienia teoretyczne*” opisuje rozmaite regulacje prawne upadłości konsumenckiej w różnych państwach, w tym dwa jej kluczowe modele, tj. tzw. angloamerykański oraz kontynentalny. Rozważania na temat rozwiązań prawnych obowiązujących w badanych krajach są uzupełnione analizą relacji pomiędzy upadłością konsumencką a nadmiernym zadłużeniem i wykluczeniem finansowym.

Rozdział piąty „*Polski model upadłości konsumenckiej i jego uwarunkowania*” jest poświęcony analizie funkcjonowania upadłości konsumenckiej w Polsce. Po przedstawieniu jej aspektów prawno-procesowych, prowadzone w nim rozważania dotyczą oceny skuteczności tej instytucji w ograniczaniu zjawiska wykluczenia finansowego oraz nadmiernego zadłużenia gospodarstw domowych. Rozdział kończy opis proponowanych zmian w zakresie upadłości konsumenckiej, którego celem jest podniesienie jej skuteczności w walce z wykluczeniem finansowym gospodarstw domowych.

5. Metody badawczej i ich charakterystyka

W niniejszej pracy przeprowadzono zarówno badania wtórne bazujące o publikowane dane statystyczne, oraz badania pierwotne oparte na studia przypadków przeprowadzonych przy użyciu ankiet bezpośrednich.

Ponadto, bazując na zarówno krajowej, jak i anglojęzycznej literaturze przedmiotu, przeprowadzono także badania teoriopoznawcze.

Biorąc pod uwagę fakt, iż trzonem pracy są określona instytucja prawna (upadłość konsumencka), analiza objęła także akty prawne, regulujące przede wszystkim materię

związaną z wykluczeniem finansowym i nadmiernym zadłużeniem gospodarstw domowych.

W rozdziale pierwszym posłużono się metodą analizy i krytyki piśmiennictwa, metoda analizy i krytycznej interpretacji przepisów prawa.

W rozdziałach od drugiego do piątego, oprócz wskazanych wyżej metod badawczych, zastosowane znalazła także metoda analizy danych statystycznych. Natomiast w treści ostatniego rozdziału znajdują się dodatkowo wyniki badań własnych.

Metoda analizy i krytyka piśmiennictwa ma głównie charakter teoriopoznawczy i systematyzujący.

Do przygotowania dysertacji wykorzystano:

- monografie;
- artykuły naukowe;
- raporty organizacji międzynarodowych (np. Banku Światowego) i instytucji rządowych oraz pozarządowych;
- informacje prasowe;
- sprawozdania z konferencji;
- wyniki i analizy danych statystycznych.

Metoda analizy i krytycznej interpretacji przepisów prawa obejmuje krajowe i zagraniczne akty prawne, ze szczególnym uwzględnieniem ustaw krajowych ustaw. Analizowane akty prawne są związane głównie z wprowadzeniem do porządku prawnego w Polsce instytucji upadłości konsumenckiej oraz jej późniejszymi nowelizacjami tj.:

- Ustawa z dnia 28 lutego 2003 r. Prawo upadłościowe (Dz. U. 2003 Nr 60 poz. 53 z późn. zm.)
- Ustawa z dnia 31 marca 2009 r. o zmianie ustawy Prawo upadłościowe i naprawcze z dnia 5 grudnia 2008 r. (Dz.U. nr 234 poz. 157 z późn. zm.)
- Ustawa z dnia 29 sierpnia 2014 r. o zmianie ustawy - Prawo upadłościowe i naprawcze, ustawy o Krajowym Rejestrze Sądowym oraz ustawy o kosztach sądowych w sprawach cywilnych (Dz.U. poz. 1306 z roku 2014).

Ponadto analizie poddano akty prawne, związane z problematyką nadmiernego zadłużenia i wykluczenia finansowego gospodarstw domowych, Analiza obejmowała m.in.:

- Ustawę o nadzorze nad rynkiem finansowym z dnia 21 lipca 2006 r. (Dz.U. nr 157 poz. 1119 z późn.zm.).
- Ustawę o udostępnianiu danych gospodarczych i wymianie informacji gospodarczych z dnia 9 kwietnia 2010 r. (Dz.U. Nr 81 poz 530 z roku 2010 z późn. zm.).
- Ustawę o kredycie konsumenckim z dnia 12 maja 2011 r. (Dz.U. nr 126 poz. 7 z późn.zm.).
- Ustawę o usługach płatniczych z dnia 19 sierpnia 2011 r (Dz. U. 2011 Nr 199 poz. 1175 z późn. zm.).

Metoda analizy danych statystycznych koncentruje się głównie na danych obrazujących zjawisko nadmiernego zadłużenia, wykluczenia finansowego oraz przebiegu postępowania upadłościowego. W pracy doktorskiej wykorzystano m.in. dane statystyczne:

- Banku Światowego obrazujące zjawisko wykluczenia finansowego;
- krajowych biur informacji gospodarczej na temat liczby nadmiernie zadłużonych konsumentów;
- Narodowego Banku Polskiego m.in. na temat inkluzji finansowej Polaków (np. liczby rachunków bankowych przypadających na jedną osobę) oraz rozwoju infrastruktury służącej świadczeniu usług finansowych (np. liczby bankomatów, liczby kont).
- Komisji Nadzoru Finansowego obrazujące płynność spłat rat kredytowych;
- Głównego Urzędu Statystycznego w Polsce dotyczące m.in. dochodów oraz wydatków Polaków oraz zaciągniętych przez nich zobowiązań finansowych.

Kluczowe dla realizacji celu dysertacji jak i oceny przyjętych hipotez badawczych są badania własne, obejmujące trzydziestu niewypłacalnych dłużników wraz ze współtworzonymi przez nich gospodarstwami domowymi. Były to osoby dotknięte problem nadmiernego zadłużenia w poważnym stopniu, które trwale utraciły płynność finansową.

Badanych podzielono na trzy grupy, tj.

- osób nadmiernie zadłużonych, które ogłosiły upadłość (grupa A);
- osób nadmiernie zadłużonych, które nie byli zainteresowane oddłużeniem w toku postępowania upadłościowego (grupa B);
- osób nadmiernie zadłużonych, których wnioski o upadłość zostały przez sąd

oddalone (grupa C).

Badania przeprowadzono w formie wywiadu bezpośredniego. W jego treści pojawiły się pytania związane z różnymi ich sferami życia społeczno-ekonomicznego, wskazanych wyżej respondentów ze szczególnym naciskiem na prowadzoną przez nich gospodarkę finansową.

Badania własne były nakierowane na poszukiwanie i ujawnianie pewnych anomalii w procesie gospodarowania, a nawet zachowań skrajnych, czy wręcz patologicznych. Niewypłacalność i nadmierne zadłużenie gospodarstw domowych stanowią na tyle atypowe i złożone zjawiska, iż wymagają one zastosowania specjalnych, dokładnych narzędzi badawczych, analizujących szczegółowo zachowania finansowe konsumentów i ich rozmaite społeczno-ekonomiczne uwarunkowania. Wprawdzie dobrana grupa badawcza (30 osób) nie jest reprezentatywna dla ogółu dłużników w Polsce, ale pozwala na ukazanie rozmaitych aberracji, które nie są widoczne z poziomu danych ilościowych. Należy też dodać, że tego typu badania są nowatorskie, gdyż dotychczas dominowały badania ilościowe zjawisk wykluczenia finansowego, czy też nadmiernego zadłużenia.

Z uwagi na brak wielu szczegółowych badań ilościowych obrazujących zjawisko wykluczenia finansowego osób nadmiernie zadłużonych i upadłych, studia przypadków miały przesadzające i kluczowe znaczenie przy ocenie prawdziwości hipotezy głównej.

6. Najważniejsze wyniki badań- wnioski

Najważniejsze wnioski wynikające z rozprawy można ująć w następujących stwierdzeniach;

- liczba ogłaszanych upadłości konsumenckich jest zbyt mała, aby mogła powodować istotną redukcję liczby osób wykluczonych finansowo z usług transakcyjnych. Wzrost liczby posiadaczy konta bankowego należy wiązać przede wszystkim z rozwojem rynku usług finansowych, rozbudową infrastruktury do ich świadczenia, a także z rosnącymi dochodami Polaków, którzy częściej korzystają z usług transakcyjnych;
- wzrastająca liczba ogłaszanych upadłości może wpłynąć na bardziej restrykcyjną politykę instytucji kredytowych, które mogą ograniczać dostęp do kredytów dla upadłych. Ograniczenia w dostępie do kredytów dla osób, które nadmiernie się uprzednio zadłużyły z tego tytułu są działaniem uzasadnionym

m.in. ochroną konsumentów. Jednak należy też zwrócić uwagę, że wprowadzone restrykcje mogą także arbitralnie wykluczyć finansowo konsumentów, którzy po oddłużeniu i upłynięciu wartościowych aktywów, będą chcieli zaciągnąć kredyt i odbudować bazę materialną swojego gospodarstwa domowego. Instytucje kredytowe nie przygotowały bowiem odpowiednio sprofilowanych usług np. o charakterze mikrokredytowym, które z jednej strony uchroniłyby upadłych od niebezpieczeństwa ponownej utraty płynności finansowej, ale z drugiej pozwoliłyby im na odpowiedzialne i racjonalne podnoszenie swojej stopy życiowej po zakończeniu postępowania upadłościowego;

- upadłość konsumencka nie jest w stanie skutecznie ograniczyć zjawiska wykluczenia finansowego ze względu na płytką świadomość ekonomiczną osób nadmiernie zadłużonych i brak umiejętności gospodarowania finansami. Obecna procedura oddłużeniowa zawiera zbyt mało elementów reedukacyjnych, aby podnieść kompetencje osób nadmiernie zadłużonych w celu ich odpowiedzialnego korzystania z usług finansowych (np. elementów zmuszających upadłych do prowadzenia negocjacji z wierzycielami w celu wypracowania ugody);
- „szara strefa” stanowi sektor nieformalnej gospodarki, w którym mogą się chronić niewypłacalne gospodarstwa domowe i osiągać dochody oraz gromadzić majątek, niepodlegający egzekucji. Niektórzy badani opracowali swoistą strategię gospodarowania w warunkach trwałej niewypłacalności i zniwelowali do minimum trudności wynikające z trwających czynności egzekucyjnych, co zniechęca ich do poddania się licznym rygorom procedury upadłościowej. Niestety, w dłuższej perspektywie czasu, pozostawanie w „szarej strefie” może pogłębiać rozmaite trudności w różnych sferach gospodarki domowej i narażać takie osoby na ryzyko jeszcze większego wykluczenia finansowego i społecznego;
- w ostatnich latach wzrasta liczba osób nadmiernie zadłużonych w Polsce i to zarówno w okresie lepszej jak i gorszej koniunktury gospodarczej. Rosnącym dochodom gospodarstw domowy towarzyszy także wzrost ich zadłużenia;
- procedura oddłużeniowa może mieć elementy inkludujące i to w państwa nawet o bardziej restrykcyjnych modelach procedury upadłościowej (np. Francja).

Upadłość konsumencka stanowi jeden z wielu instrumentów służących ograniczeniu nadmiernego zadłużenia i wykluczenia finansowego. Inkluzja finansowa nadmiernie zadłużonych konsumentów wymaga także zastosowania innych narzędzi ograniczania ich wykluczenia finansowego np. edukacji.